

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Святослав Олександрович СЛІПЧЕНКО,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри охорони інтелектуальної власності,
цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ,
sviats@rambler.ru

УДК 347.1

ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ ТА ЯК ПРАВОВИЙ СТАН НАЛЕЖНОСТІ ОБ'ЄКТІВ

Досліджується поняття “відчуження” як спосіб цивільного обороту та як правовий стан відчуженості об'єктів стосовно певних суб'єктів. Незважаючи на те, що окремі види відчуження неодноразово складали предмет інтересу науковців, його поняття продовжують наповнювати різним змістом і визначають різні межі застосування як у законодавстві, так і в теорії права. Це пов'язано з достатньою складністю сприйняття цієї категорії та її істотною значущістю для розуміння цивільного обороту. За результатами дослідження формулюється висновок, що поняття “відчуження” може застосовуватися як у широкому, так і у вузькому розумінні. У широкому розумінні поняття “відчуження” як стан відчуженості об'єкта вказує на те, що останній не належить певному суб'єкту, не його. При цьому зовсім не обов'язково, щоб такий об'єкт комусь належав, був кимось присвоєним. У вузькому розумінні воно вказує на спосіб цивільного обороту, коли об'єкт є чужим для відчужувача та своїм для набувача. Зроблені висновки дозволяють розширити уявлення про сам цивільний оборот та вказують на необхідність більш поглибленого дослідження відчуження як одного зі способів цивільного обороту, його видів та форм.

Ключові слова: відчуження, об'єкт, цивільний оборот, стан відчуженості, присвоєння.

У теорії права та чинному законодавстві слово “відчуження” вживається у різних значеннях: як певний стан присвоєності (відчуженості) благ, як підстава виникнення стану відчуженості, як процес відчуження. При цьому мова йде не про різні функції єдиного явища, а про різні явища, що поєднані однією назвою, але не є тотожними за змістом. Наведене вказує на необхідність більш глибокого дослідження кожного з явищ, які поіменовані відчуженням, виявлення ознак, характерних для кожного з них, тощо.

Зважаючи на визначеність обсягу наукової статті, обмежимо її предмет лише дослідженням відчуження як елементу цивільного обороту та стану належності об'єктів

цивільного права учасникам цивільного права. Це пов'язано з тим, що сьогодні не існує чітко вироблених меж застосування цього поняття і, як наслідок, встановлення кола підстав, з якими норми права пов'язують виникнення стану відчуженості та визначення поняття цивільного обороту.

Очевидно, що розуміння відчуженості об'єкта щодо суб'єкта має важливе значення не тільки для теорії права, але є актуальним і при вдосконаленні чинного цивільного законодавства.

Незважаючи на те, що окремі види відчуження неодноразово ставали предметом наукового дослідження [1; 2; 3; 4; 5], його поняття продовжують наповнювати різним змістом та визначають різні межі застосування як у законодавстві, так і в теорії права. Це пов'язано з достатньою складністю сприйняття цієї категорії та її істотною значущістю для розуміння цивільного обороту.

Метою дослідження є визначення меж застосування поняття “відчуження” в цивільному обороті.

Розглядаючи стан присвоєності, Є. О. Суханов стверджує, що відчуження — це ставлення (відношення) осіб до певних об'єктів як до чужих, таких, що їм не належать [6, с. 7–8]. У цілому, сприймаючи подібне розуміння наведеного поняття, вважаємо, що воно потребує певного уточнення.

Так, В. А. Белов стверджує, що слово “відчуження” вказує на те, що дещо, яке було своїм, стало належати іншим особам. Саме ж відчуження є антонімом присвоєння [2], це акт розпорядження, метою та результатом якого є зміна носія права на об'єкт [7, с. 74]. А. О. Рибалов також стверджує, що відчужувач здійснює дії, які приводять до переносу права [8, с. 87]. Подібної думки дотримуються й інші дослідники [6, с. 7; 9, с. 18; 10, с. 11; 11, с. 14–15].

Таким чином, вербальний вираз стану відчуженості об'єкта цивільного права повинен набувати такого вигляду: об'єкт належить не мені (не нам), а іншим особам, є для когось своїм, для мене — чужим. Подібним чином потрібно будувати вербальний вираз і підстав відчуження. Наприклад, відчуження — це обставина реальної дійсності (сукупність обставин реальної дійсності), з якою (якими) норми права пов'язують зміну стану присвоєності на відчуженість для одних осіб і стану відчуженості на присвоєність для інших, стосовно одного й того самого об'єкта.

Українські дослідники знаходять підтвердження цієї точки зору у чинному цивільному законодавстві. Так, застосування поняття “відчуження” як перенесення права від однієї особи до іншої, зміну носія права можна спостерігати у таких нормах цивільного законодавства України: абз. 2 ч. 3 ст. 166, ч. 2 ст. 334, ч. 6 ст. 351, ч. 3 ст. 413, абз. 2 ч. 2 ст. 735, ч. 1 ст. 832 ЦК України, ст. 1 Закону України “Про приватизацію державного майна” [12] тощо.

Отже, відповідно до наведеної позиції, відчуженість як стан завжди вказує на те, що об'єкт цивільного права є чужим для однієї особи (одних осіб), оскільки вже привласнений іншою особою (іншими особами), належить кому-небудь іншому, є власністю іншого. У свою чергу, відчуження як правова підстава породжує стан, коли об'єкт цивільного права перестає належати, бути власним, своїм для однієї особи (декількох осіб) та одночасно стає належним іншій особі (особам), своїм, власним для останньої (останніх).

Разом з тим буквально тлумачення слова “відчуження” дозволяє розширити його зміст. При цьому, зважаючи на те, що слово “відчуження” є похідним від слова “чужий”, саме через розуміння останнього є можливість визначити поняття першого.

Тлумачні словники розкривають значення слова “чужий” як належний кому-небудь іншому, не власний, не свій [13]; не мій, сторонній, власність іншого [14]. У свою чергу, вирази “не свій”, “не мій” вказують на те, що блага не належать собі (мені), не мають відношення до себе (мене) [15]. Отже, якщо виходити з того, що чужий означає не власний, не свій, не мій, сторонній, що не належить собі (мені), не має

відношення до себе (мене), то у такому разі відчуження вказує на два можливі види стану відчуженості:

1) коли об'єкт цивільного права перестає належати, бути власним, своїм для однієї особи та водночас стає належним іншій особі, своїм, власним для останньої;

2) коли об'єкт цивільного права стає чужим для відчужувача, але при цьому ніким не присвоюється. Виникає об'єкт, який нікому не належить (наприклад, річ, від якої власник відмовився). У цьому випадку благо також є не власним, не своїм, стороннім для відчужувача, не має відношення до нього, не належить йому.

Випадки використання законодавцем категорії “відчуження” для позначення перенесення стану присвоєності від однієї особи до іншої вже було проілюстровано вище, на підтвердження першої точки зору, де такий вид є єдино можливим. Тому зупинимось лише на пошуку законодавчого підтвердження випадків, коли законодавець розглядає відчуження без перенесення стану присвоєності від однієї особи до іншої.

У Податковому кодексі України [16] сформульовано поняття відчуження майна як будь-які дії, внаслідок вчинення яких особа в порядку, передбаченому законом, втрачає право власності на майно, що належить їй, або право користування, зокрема, природними ресурсами, що у визначеному законодавством порядку були їй надані у користування (п. 14.1.31 ст. 14). Аналіз наведених норм дозволяє звернути увагу на те, що законодавець вказує лише на припинення стану присвоєності (втрачає право власності або право користування) для певної особи. Але зовсім не наголошує на перенесенні (виникненні) цього стану на іншого суб'єкта, про зміну його носія. Причому таке право припинення поіменовано відчуженням. Очевидно, що подібне визначення дозволяє розглядати як відчуження не тільки юридичні підстави, спрямовані на перехід стану присвоєності, а й випадки відмови від свого права (ч. 3 ст. 12 ЦК України), відмови власника від права власності (п. 2 ч. 1 ст. 346 ЦК України), адже об'єкт також стає не власним, не своїм, не моїм, а значить — чужим.

Опосередковане підтвердження того, що законодавець розглядає відчуження і як відмову від права на об'єкт, можна виявити також у інших нормах цивільного законодавства України. Так, наприклад, у ч. 3 ст. 413 ЦК України встановлюється заборона на відчуження права користування земельною ділянкою державної або комунальної власності, наданою для забудови, та винятки дії цієї заборони. При цьому законодавець уточнює, яке саме відчуження мається на увазі, — це відчуження іншим особам. Критичний аналіз змісту наведеної норми дозволяє зробити такий висновок.

Якщо відчуження завжди є перенесенням стану присвоєності об'єкта права від однієї особи до іншої, зміна носія права, то уточнення “іншим особам” є зайвим. Це стає очевидним, якщо на місце слова “відчуження” помістити його поняття¹. Тоді вираз “право користування земельною ділянкою ... не може бути відчужено ... іншим особам ...” набуває такого вигляду: “право користування земельною ділянкою ... не може бути *перенесено (надано) однією особою іншим особам ...* іншим особам ...”. Виникають певні тавтологія, повторення, логічна помилка, які потрібно усунути.

Якщо ж у змісті норми права помилки немає, то вираз “відчужено іншим особам” вказує на один із двох видів відчуження. Один — це адресне відчуження, при якому об'єкт стає чужим для особи, від якої він відчужується, але обов'язково стає чийм-небудь, кому-небудь своїм. Другий — це відчуження, при якому об'єкт стає чужим для особи, від якої він відчужується, але не стає своїм для кого-небудь іншого. Тобто виникає нічийне благо (об'єкт, який нікому не належить). Подібні уточнення містяться у ч. 6 ст. 351, ч. 3 ст. 407 ЦК України.

До розуміння відмови від об'єкта (прав на нього) як виду відчуження, приходимо і в результаті застосування телеологічного методу тлумачення ч. 2 ст. 47 ЦК України. Наведена норма спрямована на охорону найбільш значущих інтересів особи, яка була оголошена померлою. Поставлена мета досягається шляхом заборони спадкоємцям відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з

¹ Зміст поняття “відчуження”, для його візуалізації, за текстом виділено курсивом.

відкриттям спадщини. Очевидно, що встановлена заборона відчуження нерухомого майна повинна охоплювати не тільки перенесення стану присвоєності цих об'єктів, а й відмову від них, адже у разі відмови спадкоємців від права власності на таке майно (ч. 3 ст. 347 ЦК України), наприклад, через рік після його виникнення, може ускладнитися повернення цього майна у натурі (ч. 2 ст. 335, ч. 4 ст. 48 ЦК України) та зашкодити інтересам особи, яка була оголошена померлою, але з'явилася упродовж 5 років після такого оголошення.

На думку про існування такого стану відчуження, коли об'єкт цивільного права стає чужим для особи, якій він належав, але при цьому ніким не присвоюється, хай навіть і нетривалий час, наптовхує й зміст ст. 353 ЦК України. Аналіз наведеної норми дає можливість визначити поняття ревізиції як примусового відчуження майна, що здійснюється за обставин, з метою, на підставах, у порядку та за умов, установлених (передбачених) законом. Підводячи шляхом логічного спрощення це поняття під більш абстрактне, можна зробити умовивід, що ревізиція — це відчуження.

Відповідно до ч. 3 ст. 353 ЦК України ревізоване майно переходить у власність держави або знищується. Застосовуючи до ч. 3 ст. 353 ЦК України правило логічного перетворення, можна сформулювати представлену норму таким чином: “Майно, яке вже ревізовано (відчужено), надалі або переходить у власність держави, або знищується”. Аналіз її змісту дозволяє стверджувати, що майно спочатку відчужується, тобто стає чужим для особи, у якої воно ревізується, втрачає стан присвоєності з боку будь-кого, а вже потім ревізоване (відчужене) майно або присвоюється державою (переходить у власність держави), або знищується без присвоєння. Висловлюючись іншими словами, ст. 353 ЦК України передбачає, що в результаті ревізиції майно спочатку стає нічийим, а вже потім переходить у власність держави або у стані нічийного знищується. Таким чином, за допомогою використаної у ст. 353 ЦК України мовної форми, законодавець дає всі підстави дійти висновку, що відчуження — це не завжди адресна зміна стану присвоєності блага.

Незважаючи на зовнішню схожість наведених підходів щодо розуміння змісту поняття “відчуження” як певного стану, коли об'єкт цивільного права стає чужим для особи, якій він належав, між ними існує певна відмінність. Так, якщо відчуження розуміється лише як факт перенесення стану присвоєності від однієї особи до іншої, то цей спосіб цивільного обороту (відчуження) повинен охоплювати лише правозмінюючі юридичні факти. Відмова ж від права та позбавлення права без перенесення його на іншу особу не є відчуженням та не входить до поняття цивільного обороту. У свою чергу, заборона та обмеження на відчуження благ не поширюється на можливість відмовитись від стану їх присвоєності або бути позбавленим цього стану без перенесення його на інших осіб. Якщо ж це не лише факт перенесення стану присвоєності об'єкта від однієї особи до іншої, а й припинення стану присвоєності без перенесення, то зміна стану “мій, свій” на “не мій, але нічий”, а в подальшому — “нічий” на “чий-небудь” також є оборотом. Тоді заборона та обмеження на відчуження майна повинна поширюватися на можливість відмовитись від стану його присвоєності або бути позбавленим його без перенесення на інших осіб, а відчуження як правова підстава зміни стану присвоєності повинно охоплювати не лише правозмінюючі юридичні факти, а й деякі правоприпиняючі та правопороджуючі.

Вбачається, що вказані підходи виникли у зв'язку з використанням поняття “відчуження” як у широкому, так і вузькому розумінні. У широкому розумінні його поняття розкривається як ставлення (відношення) осіб до певних об'єктів як до таких, що їм не належать. Воно охоплює як стан присвоєності благ ким-небудь, так і стан, коли об'єкти нікому не належать. Відповідно, під відчуженням як юридичною підставою виникнення стану відчуженості можуть розумітися як ті об'єкти, що тягнуть за собою перенесення стану присвоєності, коли об'єкт стає для однієї особи чужим, а для іншої — своїм, так і ті, що не тягнуть такого перенесення, тобто об'єкт стає чужим для відчужувача, але ніким не присвоюється. У вузькому розумінні — це ставлення (відношення) осіб до певних об'єктів як до чужих, таких, що належать іншим особам.

Відповідно під відчуженням як юридичною підставою виникнення стану відчуженості повинні розумітися як ті об'єкти, що тягнуть за собою перенесення стану присвоєності, коли об'єкт стає для однієї особи чужим, а для іншої — своїм, так і ті, що породжують стан присвоєності. Наприклад, створення кимось об'єкта цивільного права, присвоєння нічийних речей іншими тощо.

Напевно, кожен із розглянутих підходів має право на існування та може використовуватися як у теорії права, так і в цивільному законодавстві. Використання поняття “відчуження” у широкому розумінні вказує на те, що об'єкт перебуває у стані відчуженості щодо певного суб'єкта, йому не належить, не його. Разом з тим цивільний оборот — це рух об'єктів від одних суб'єктів до інших, що певним чином оформляється правом. Тому використання поняття “відчуження” у вузькому розумінні виглядає більш науково обґрунтованим. Воно дозволяє уникнути появи різних за мовною формою термінів, що позначають одне й те саме явище, помилкового сприйняття його правової природи. Тим більше, що кожен вид відчуженості об'єкта має свій спеціальний правовий режим. Наприклад, відчуження шляхом відмови від права власності породжує безхазяйну річ, для якої встановлено певний порядок присвоєння. Адресне відчуження шляхом правонаступництва вказує на зміну суб'єкта, якому належить благо, на присвоєність об'єкта певною особою. Відчуження майна через реквізицію (ст. 353 ЦК України) створює правовий режим нічийного майна, яке у подальшому або переходить у власність держави, або знищується.

Вбачається, що відчуження об'єкта від однієї особи до іншої вказує на спосіб цивільного обороту.

Встановлення змісту поняття “відчуження” дозволило дійти висновку, що воно може застосовуватися як у широкому, так і у вузькому розумінні. У широкому розумінні поняття “відчуження” як стан відчуженості об'єкта, вказує на те, що останній не належить певному суб'єкту, не його. При цьому зовсім не обов'язково, щоб такий об'єкт комусь належав, був кимось присвоєним. У вузькому розумінні воно вказує на спосіб цивільного обороту, коли об'єкт став чужим для відчужувача та своїм для набувача.

Зроблені висновки вказують на необхідність більш поглибленого дослідження категорії “відчуження” як одного зі способів цивільного обороту, його видів та форм. Це дозволить розширити уявлення про сам цивільний оборот.

Список використаних джерел

1. *Халбаева, Т. Н.* Сделки по отчуждению жилых помещений [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Халбаева Татьяна Нармурадвна. — Саратов, 2005. — 210 л.
2. *Белов, В. А.* Отчуждение и приобретение по российскому Гражданскому кодексу [Текст] / В. А. Белов // Законодательство. — 2006. — № 7. — С. 8–19.
3. *Пейчев, К. П.* Правове регулювання відчуження земельних ділянок [Текст] : монограф. / К. П. Пейчев. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. — 124 с.
4. *Макарчук, Н. В.* Административно-правовое регулирование порядка принудительного отчуждения имущества для государственных и муниципальных нужд в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 “Административное право, финансовое право, информационное право” / Н. В. Макарчук. — М., 2007 [Электронный ресурс] Московский гуманитарный университет. — URL : http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2007/abstract/Makarchuk_NV.
5. *Селіванова, І.* Приватизація і відчуження державного майна: співвідношення понять [Текст] / І. Селіванова // Право України. — 2009. — № 6. — С. 121–126.
6. *Суханов, Е. А.* Лекции о праве собственности [Текст] / Е. А. Суханов. — М. : Юридическая литература, 1991. — 240 с.
7. *Белов, В. А.* Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и соотношение понятий [Текст] / В. А. Белов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. ; отв. ред. М. А. Рожкова. — М. : Статут, 2007. — С. 6–77.

8. Рыбалов, А. О. Экономические блага и гражданский оборот [Текст] / А. О. Белов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. ; отв. ред. М. А. Рожкова. — М. : Статут, 2007. — С. 78–94.
9. Мамалуй, А. П. К вопросу о внутренней структуре категории собственности [Текст] / А. П. Мамалуй, А. А. Гриценко // Известия АН СССР. Сер. экон. — 1978. — № 1. — С. 16–20.
10. Николайчук, Л. М. Цивільно-правові договори як підстави виникнення права приватної власності громадян [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Николайчук Любов Михайлівна. — Івано-Франківськ, 2004. — 188 арк.
11. Астахова, М. А. Оборот прав на результати інтелектуальної діяльності [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право” / М. А. Астахова. — Екатеринбург, 2007. — 23 с.
12. Про приватизацію державного майна : Закон України від 04.03.1992 р. № 2163-ХІІ [зі змін. і доп.] [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2163-12>.
13. Чужий [Електронний ресурс] Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). — URL : <http://sum.in.ua/s/chuzhyj>.
14. Чужой // Толковый словарь Даля. — 1863–1866 [Электронный ресурс] Яндекс.Словари. — URL : <https://slovari.yandex.ua/-книги/Толковый%20словарь%20Даля/ЧУЖОЙ>.
15. Свой [Электронный ресурс] Толковый словарь Русского языка. — URL : <http://tolkslovar.ru/s2730.html>.
16. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Текст] // ВВР. — 2011. — № 13–14, № 15–16, № 17. — Ст. 112.

*Рекомендовано до друку кафедрою охорони інтелектуальної власності,
цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 3 від 17 вересня 2014 року)*

Надійшла до редакції 01.11.2014

Слипченко С. А. Отчуждение как элемент гражданского оборота и как правовое положение принадлежности объектов

Исследуется понятие “отчуждение” как способ гражданского оборота и как правовое состояние отчужденности объектов по отношению к определенным субъектам. Несмотря на то, что отдельные виды отчуждения неоднократно составляли предмет интереса цивилистов, его понятие продолжают наполнять различным содержанием и определяют разные границы применения как в законодательстве, так и в теории права. Это связано с достаточной сложностью восприятия данной категории, ее существенной значимостью для понимания гражданского оборота. В ходе исследования формулируется вывод, что понятие “отчуждение” может применяться как в широком, так и в узком смысле. В широком смысле понятие “отчуждение” как состояние отчужденности объекта указывает на то, что последний не принадлежит определенному субъекту, не его. При этом совсем не обязательно, чтобы такой объект кому-нибудь принадлежал, был кем-то присвоенным. В узком смысле оно указывает на способ гражданского оборота, когда объект становится чужим для отчуждателя и своим для приобретателя. Сделанные выводы позволяют расширить представление о самом гражданском обороте и указывают на необходимость более углубленного исследования отчуждения как одного из способов гражданского оборота, его видов и форм.

Ключевые слова: отчуждение, объект, гражданский оборот, состояние отчужденности, присвоение.

Slipchenko, S. A. Alienation as the Element of Civil Circulation and as the Legal Status of Appurtenance of the Objects

The article is devoted to the concept “alienation” as the way of civil circulation and as the legal status of alienability of the objects to the certain subjects. Despite the fact that certain types of alienation were repeatedly the issue of scientific interest, of the specialists in civil law, its concept is continued to be filled with different meanings and to be defined with the different scope of application both in legislation and in legal theory. This is connected with the sufficient complexity of the perception of this category, its essential importance for understanding civil circulation. In the course of the study the author concludes that the concept “alienation” can be applied in a wide and a narrow sense. To wide extent the concept “alienation” as a state of alienability of object indicates that the latter does not belong to a particular subject, isn’t its own. Thus, it is not necessary for such object to belong to somebody, to be appropriated by somebody. In the narrow sense it points at the way of civil circulation when the object becomes alien for the alienator and own for getter. Made conclusions let extend the idea about the civil circulation and point at the necessity of more advanced study of alienation as one of the ways of civil circulation, its types and forms.

Keywords: alienation, object, civil circulation, state of alienability, appropriation.

